

Grundtvig og Brorson

Af *Førgen Sørensen*

I en lille afhandling, »Grundtvig og ældre dansk salmedigtning« (Grundtvig Studier 1964), gav jeg en redegørelse for Grundtvigs holdning, dels til de forskellige ældre salmebøger og -digtere, dels til betimeligheden af eventuelle ændringer af disse gamle salmer.

I det følgende føres denne undersøgelse videre, idet perspektivet her indsnævres, således at interessen hovedsagelig rettes mod forholdet Grundtvig–H. A. Brorson. Der undersøges dels, hvornår Grundtvig lærte Brorson og hans salmedigtning af kende, dels Grundtvigs opfattelse af denne salmedigtning som den kommer til udtryk både direkte i anmeldelser o.l. og indirekte gennem det udvalg af Brorson-salmer, som Grundtvig til forskellige tider foretog i forbindelse med arbejde på salmetillæg o.l. Derimod er en omtale af selve bearbejdelserne, som vel nok giver det klareste udtryk for Grundtvigs syn på Brorson-salmen, ikke medtaget, men en sådan vil muligvis senere blive offentliggjort i »Grundtvig-Studier«.

I »Kort Begreb af Verdens-Krønike i Sammenhæng« (VK 1812) beskæftiger Grundtvig sig flere steder med salmedigtningen, men til sin store forbavselse opdager man, at hverken Brorson eller den pietistiske Pontoppidans salmebog nævnes.

Om Pontoppidan står der: »En af de ivrigste Pietister, Fynboen Erik Pontoppidan, var ogsaa en af Danmarks flittigste Skribenter, derom vidne hans danske Atlas, Memora danica, Norges Naturhistorie, Nordens Kirkehistorie og andre Bøger, som vel ei røbe et opvakt Hoved, men ere uvurderlige Samlinger af Fortidens Sagn og Mindesmærker«¹).

Salmebogen kan ikke henregnes under »Fortidens Sagn og Mindesmærker«, og det må siges, at det virker højst besynderligt, at Gr.,

---

1. Udvalgte Skrifter (US) II, s. 364.

der efter en artikel i »Sandsigeren« 1811 at dømme allerede er levende optaget af salmesangen, ikke nævner en salmebog, der dog ikke har været uden indflydelse på dansk salmesang.

Brorson nævnes som sagt heller ikke, skønt Gr. medtager digtere som Sorterup, Klopstock, brdr. Schlegel, Sneedorff o. a.

I 1813 gav Gr. i et svar på en opsats i det tyske »Theologische Annalen« en af sine mange levnedbeskrivelser. Heri spørger han, under omtalen af sit forhold til kirkesangen: »Wird er nicht den christlichen Dichtern eine heilige minnigliche Arbeit sein, die Psalmen eines Luthern, und Paul Gerhards und Kingos mit ehrerbietiger Hand zu ändern und vervollkommen (. . .)«²). Heller ikke her nævnes Brorson.

I Roskilde-Rim fra 1814 får Kingo igen en fremtrædende plads, ligesom også Søren Jonæson nævnes. Under den lange omtale af Chr. 6 og pietismen nævnes Pontoppidan, men ikke hans salmebog, skønt bibeloversættelsen nævnes, men Br. omtales slet ikke³).

Først i 1816 får vi et tydeligt udtryk for, at både Pontoppidans salmebog og Br. nu er Gr. bekendt, nemlig gennem den ofte citerede artikel i Rahbeks »Tilskueren«⁴). Heraf fremgår det, at Gr. havde spurgt Rahbek, hvem der havde skrevet »Den yndigste Rose«, som Gr. havde fundet i Pontoppidans salmebog. Det fremgår videre, at Gr. havde gættet på, at salmen måtte være fra begyndelsen af 1700-tallet, da den ikke fandtes i Kingos salmebog. Det faldt altså ikke Gr. ind, at den kunne være af Br.

Man kunne ud fra det foregående få den tanke: kendte Gr. i de første år efter 1810 hverken Br. eller Pontoppidans salmebog

Ifølge Ehrencron-Müllers Forfatterlexicon er der tre steder, hvor Gr. ad boglig vej har kunnet stifte bekendtskab med Br.: 1) Litt. Eft. 1760 s. 343-44 (overs. af hans Vita ved Doktorpromotionen), 1764 Nr. 28 Anhang (dansk Gravskrift). 2) Pontoppidan: Annales eccles. Dan. IV p. 160-62, 3) N. D. Riegels: Hist. Skrifter III 1798 p. 497.

Heraf har kun de to sidste interesse.

Gr. gør i VK 1812 opmærksom på, at Pontoppidan har skrevet en Nordens Kirkehistorie, som vel må være hans Annales, skønt den blot kalder sig »Kirchen-Historie des Reichs Dännemarcks«. Man må formode, at Gr. har læst denne kirkehistorie til hjælp for VK 1812, da han jo selv erkender, at Pontoppidans skrifter »ere uvurderlige Sam-

2. Grundtvig Studier 1958, s. 80.

3. Udvalgte Skrifter (US) II s. 545-59.

4. »Tilskueren« 1816, nr. 29, s. 2036.

linger af Fortidens Sagn og Mindesmærker«, og har han det, da ville han have læst Br.s livshistorie, og at »Seine Schriften bestehen in recht poetisch, sinnreich und lebhaft heissen müssen, doch, me judice, Sammlungen zu Tondern nach und nach gedruckt, neulich aber in wiederhohlten Auflagen zu Kopenhagen ans Licht getreten, und allen Kennern warer Andacht so schmackhafft und erbaulich als recht poetisch, sinnreich und lebhaft heissen müssen, doch, me judice, unter unsern Dänischen Original-Liedern denjenigen Vorzug behaupten, welchen die Lieder des Hrn Doct. Kingo bis dahin gehabt.«

Da det ligger uden for denne opgaves rammer at undersøge, hvorvidt Gr. virkelig har benyttet Pontoppidans Annales, må vi lade det stå som en sandsynlig mulighed.

Det andet sted, hvor Gr. kunne have stiftet bekendtskab med Brorson, er i N. D. Riegels Historiske Skrifter III, også kaldet »Christian den Sjettes Levnedbeskrivelse« fra 1798, hvor der, i omtalen af den pietistiske salmesang, om Br. står: »En vis Brorson blev jo Bisp i Ribe, efter at have skrevet, ædt, sunget og fordøiet Psalmer fra 1730 til 1741 uafbrudt, endte jo og Livet med Svanesang«.

Dette skrift, som jo bedømmer Br. på en noget anden måde end Pontoppidan, er der overordentlig stor sandsynlighed for, at Gr. har læst. I Roskilde-Rim skriver Gr. om Chr. 6:

Nidvers paa din Kongegrav
Risted før en Sagastav,
Men en saadan Klafferskrift
Ædes af sin egen Gift⁵).

Den sagastav, der her er tale om, er iflg. Begstrups note netop Riegels.

Det synes derfor uden for enhver tvivl, at Gr. har kendt Br. som en pietistisk salmedigter allerede i begyndelsen af årtiet, men af Rahbeks udtalelser i »Tilskueren« 1816 fremgår det, at Gr. ikke på dette tidspunkt har beskæftiget sig med Br.s salmer i nævneværdig grad, da det ellers ville have været unødvendigt at anbefale ham »Troens rare Klenodie.«

Hvad Pontoppidans salmebog angår, da gør Riegels også opmærksom på den i sin bog⁶), og Gr. har da i det mindste kendt den

5. US II, s. 555.

6. Anf. skr. s. 496.

af navn. Men om han har haft nærmere kendskab til den er tvivlsomt. I 1825 skriver Gr. nemlig i et udkast til en anmeldelse af Inge-manns »Høimesse-Psalmer«⁷) under en omtale af Evangelisk-Christelig Psalmebog (EKS): »Den danske Regiering er (...) saa uskyl-dig, som nogen verdslig Øvrighed kan være, da Geistligheden hver-ken var fornøiet med den *Kingoske*, den *ypperlige Pontoppidanske* eller den blandede *Harboeske* Psalmebog (...).«

Gr.s udvikling 1812-25 taget i betragtning virker det dog usand-synligt, at denne salmebog, hvis den var Gr. nærmere bekendt, i 1812 negligeredes, men i 1825 kaldes ypperlig.

Man tør da vist sige, at i de første år efter gennembruddet har Gr.s kendskab til Brorson og Pontoppidans salmebog i alt væsentligt indskrænket sig til navnene.

Det kan synes mærkeligt, at Br., som i dag anses for 1700-tallets største danske salmedigter, kun var et navn for Gr. i disse første år efter 1810, men forklaringen ligger nok lige for.

Som bekendt blev Pontoppidans salmebog indført 1740, men dens udbredelse var begrænset, idet den kun blev benyttet ved hoffet, i Slesvig og på Bornholm⁸).

De øvrige steder bevarede man Kingos salmebog frem til 1783, hvor Høeg Guldbergs Salmebog skulle afløse den, men heller ikke den blev udbredt over hele landet, men kun i købstæderne, for i 1798 at blive afløst af EKS.

Det vil altså sige, at man på landet, bortset fra Nordslesvig og Bornholm, uafbrudt havde benyttet Kingos salmebog fra 1699 til 1798 (disse tal taget med forbehold, fordi udbredelsen naturligvis skete gradvist).

Resultatet af dette har været, at Gr. i hele sin barndom ikke har sunget en eneste af Br.s salmer i kirken, hverken i Udby-Thorkild-strup fra 1783 til 1792 eller i Tyregod, »hvor alting gik i de gamle Spor (...): med Kingos Salmebog og Luthers Katekismus«⁹) fra 1792-98.

Ud fra den almindelige erfaring, at de salmer, man lærer og synger i barndommen, bliver blandt dem, man senere får et ganske specielt forhold til, har vi her *en* af grundene til, at det altid er Kingo, Gr.

7. Fasc. 116/1.

8. Fr. Nielsen: Bidrag til den evangelisk-kristelige Psalmebogs Historie (1895) s. 7.

9. Grundtvigs Erindringer (GrEr) s. 88.

fremhæver, ikke mindst da det omtalte forhold i høj grad gør sig gældende for en mand som Gr., der følte sig overordentlig stærkt knyttet til sin barndom og dens salmer (f. eks. »Fra Himmelen høit«).

Hvad der dog givetvis er væsentligere, er Gr.s kristendomsopfattelse i disse år. Gr. betragtede kristendommen som værende i stadig tilbagegang siden reformationstiden, kun nu og da hæmmet i sit fald, men aldrig standset, og rationalismens opkomst og blomstring er for Gr. tilbagegangens kulmination. Den eneste vej ud af dette er en tilbagevenden til reformatorisk kristendom. Hvad der havde været med til at hæmme tilbagegangen, var bl. a. Kingos salmebog og pietismen, men deres betydning vurderes vidt forskelligt, idet Kingos salmebog var ægte kristelig, men tiden rådden, mens pietismen i VK 1812 nok betragtes som en bremse på den uheldige udvikling, men alligevel uden større indflydelse i det lange løb, fordi den ikke i tilstrækkelig grad byggede på den ægte klippe, Bibelen.

Ud fra dette forstår man, at Gr. vurderer betydningen af de kingoske salmers tilbagevenden i menigheden så højt, og samtidig forstår man måske også bedre, at Gr., hvis han har læst Pontoppidans *Annales*, alligevel ikke har søgt nærmere kendskab til Br., pietismens salmedigter, og den pietistiske Pontoppidans salmebog.

Selv ikke Riegels skrift, hvis rabiate oplysningstanker Gr. vel på de fleste steder har taget fuldstændig afstand fra, har kunnet gøre Gr. interesseret i Br.

Selv om det altså tilsyneladende er bevidstheden om Br. som pietismens salmedigter, der har afholdt Gr. fra at stifte nærmere bekendtskab med ham, sker der dog senest 1816 en ændring i denne holdning, hvad Tilskuer-artiklen vidner om. Det skyldes ikke, at Gr. syn på pietismen bliver mildere med årene, tværtimod, men han må have erkendt, at der i de brorsonske salmer er poetiske kvaliteter, der hæver dem over teologiske stridigheder. I midten af 1820-erne vil man nemlig finde en fuld anerkendelse af Br., i anmeldelsen af Ingemanns »Høimesse-Psalmer« fra 1825 og i det udkast til anmeldelsen, som findes i Gr.-arkivet¹⁰).

I dette udkast skriver Gr.: »Der er, efter min Forstand, intet Folk i Christenheden, saa rigt paa dybe, deilige, christelige og levende Psalmer, som det danske, hvor *Kingo* og *Brorson* alene i mine Øine fordunkler alle Psalmer paa de nye Tungemaal; men jeg veed dog ingen Menighed, der i *Kirken* er fattigere paa gode danske Psalmer

10. Theologisk Maanedsskrift 1825, 3. bd., s. 156 ff. – Fasc. 116/1.

end den *Danske*, hvor man af ubegribelig Mangel paa Sands for, hvad Psalmer skal være, har indført den elendige Samling af vandede Rim, som kaldes den *evangelisk-christelige Psalmebog*.

Selv om Gr. her ikke direkte siger, at Br.s salmer er velegnet til kirkebrug, så siger han det dog indirekte, idet han først fremhæver, hvad vi har af salmedigtere og dernæst nævner, hvordan de er uudnyttede i kirken.

Denne opfattelse underbygges af en anden udtalelse i samme håndskrift, hvor Gr. bemærker, at det er gejstligheden, der skal anklages for EKS, da »den hverken var fornøiet med den *Kingoske*, den ypperlige *Pontoppidanske* eller den blandede *Harboeske*«.

Nu er grundstammen i Pont. den gamle Kingos salmebog (på et par salmer nær), og det, der gør, at Pont. får prædikatet »ypperlig«, må da være de ca. 270 nye salmer, der er føjet til, hvoraf 90 var Br.s (24 originale og 66 oversatte). Også her må man se en akcept af Br. som kirkesalmedigter.

Men er der endnu tvivl, så bortvejres den af Gr.s egentlige anmeldelse, hvor han skriver, at Gud ikke vil drive »hverken mig eller *Ingemann* fra sit Alter, saa, er vor Stemme end for svag til en ordentlig Høi-Messe, skal den, med Guds Hielp, dog skabe en taalelig Aften-Sang, og Høi-Messen kan *Kingo* og *Brorson* i det Mindste besørge saa godt, at det i al den ganske Christenhed ei gjøres bedre«.

Derfor overraskes man ved at læse den blot tre år yngre anmeldelse af P. A. Fengers udgave af Kingo-salmer, hvor der, stik imod udtalelsen i Ingemann-anmeldelsen, står: »Om de Brorsonske Psalmer vil jeg fatte mig kort, da de, efter min Overbevisning, næsten alle ere langt mere skikkede til enkelte Christnes Privat-Andagt, end til Kirkebrug«¹¹).

Forklaringen på denne radikalt ændrede holdning til Br. må være den, at Gr. i perioden 1825–28, en periode, der i forvejen for Gr. er præget af gæring og klaring af begreberne, er nået til en fastere bestemmelse af kirkesalmebegrebet, og ud fra dette nu må erkende, at Br.s salmer i de fleste tilfælde falder uden for menighedens kirkesalmesang.

Den holdning til Br.s salmer, som kommer til udtryk i Kingoanmeldelsen, står i hvert fald fast i de kommende år, som det følgende vil vise.

Her vil i kronologisk rækkefølge blive gennemgået de salmesam-

11. Theol. Maanedsskr. 1827, 13. bd., s. 24.

linger, hvori Gr. har optaget Br.s salmer, idet der under de respektive samlinger vil blive behandlet, hvad der måtte være relevant i denne sammenhæng, derunder evt. spørgsmålet om værdien af samlingsernes bearbejdelser, idet det ikke er ligegyldigt, om Gr. f. eks. har arbejdet alene eller har måttet tage hensyn til andre ved udvalg og bearbejdelser.

Hagens samling

I 1832 udsendte stud. teol. L. C. Hagen en lille samling salmer og sange på 68 numre, som han kaldte »Psalmer og Riim til Børnelærdom«. Denne samling har stor interesse, fordi den er den første samlede udgivelse af grundtvigske salmebearbejdelser. Samlingen er fremkommet på den måde, at Hagen har udvalgt de salmer, han har villet have med, og derefter har Gr. set den igennem for at fjerne ting, som han ikke har kunnet acceptere. Der er i »Grundtvigs Erindringer« gengivet, hvorledes dette samarbejde forløb: »Hagen har ret Glæde af at komme til Grundtvig i denne tid. Han siger, hvilke salmer han vil have forandrede. Saa sætter Gr. sig hen i hjørnet af sofaen og digter, og Hagen skriver op. Mens Hagen er borte, så gør Grundtvig ogsaa ny salmer eller ændrer på de gamle«¹²).

Ved at gennemblade nyudgaven af Grundtvigs Sang-Værk (GSV) under 1832 finder man imidlertid, at en del af salmerne fra Hagens samling ikke er blevet optrykt, og går man til Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter, ser man det samme gøre sig gældende der, samtidig med, at der i de tilfælde, hvor salmerne er registreret, undertiden rejses tvivl om, hvorvidt det egentlig er Gr., der har foretaget rettelserne.

Da Gr. døde i 1872 blev det overdraget J. Kr. Madsen at fortsætte udgivelsen af Gr.s salmeproduktion, idet Gr. selv havde forestået udgivelsen af »Sang-Værk til den danske Kirke« og »Sang-Værk til den danske Kirke-Skole«, samt gennemgået ca. 400 numre til de følgende bind. Resultatet af Madsens arbejde blev de tre sidste bind af »Salmer og aandelige Sange« (SS).

Af de salmer og sange, der findes i Hagen, er kun ca. 2/3 optaget eller registreret af Madsen.

På en forespørgsel om dette problem svarer pastor Uffe Hansen: »Jeg mindes ikke at have hørt nogen udtalelse af Stevns angående Gr. og Hagen, men mon ikke vi har regnet med, at hvad Gr. ikke

12. Anf. skr. s. 153.

selv tog med i SV, og Madsen, der jo havde rådført sig med Gr. om III–IV, heller ikke tog med, end ikke i det afsluttende bind, kunne ikke regnes for Gr.s«.

Den samme opfattelse har tydeligvis også været Steen Johansens udgangspunkt; om »Er der Nogen, som vil see« anføres der i bibl. (I, s. 263): »Denne Brorsonsalmes anses normalt ikke for at høre til de af Gr. ændrede«, hvor »normalt« vel må gå på SS og GSV. Adskillige bemærkninger i bibl. til de forskellige salmer kunne dog tyde på, at Steen Johansen personlig stiller sig noget skeptisk over for traditionen på dette punkt.

At det også er en meget tvivlsom sag at bygge på denne tradition, skal søges underbygget i det følgende.

I de udtalelser, der findes fra Gr.s og Hagens side, er der overhovedet intet, som skulle kunne rejse tvivl om, at rettelserne er foretaget af Gr. og kun af ham.

I forordet til samlingen skriver Hagen: »Saavel af Agtelse for hans (Gr.s) Skjøn, som af den klare Indsigt, at mange Psalmer trængte til nænsom Forandring, besluttede jeg at følge pastor Grundtvigs Raad, naar han selv vilde iværksætte Forandringen«. Man kunne tænke sig, at dette indebar, at Hagen fulgte Gr., når denne ville ændre, men selv har foretaget ændringer i de salmer, Gr. ikke ville beskæftige sig med. Men sætningen synes for mig at sige, at Hagen lod Gr. ændre det, der skulle ændres.

I et brev til Ingemann skriver Gr. ». . . thi vel er jeg hverken Samler eller Udgiver deraf, men du vilde dog lige fuldt deri set samlet en Del gammelt og nyt af mine Forsøg og en Prøve paa, hvordan jeg mener, de kingoske og brorsonske Salmer burde ændres«¹³).

I »Stemme i den Statskirkelige Psalmesag« fra 1843 skriver Gr.: ». . . at den lille saa kaldte Hagens Psalmebog, som er lutter Omarbejdelser eller Nyheder af mine (. . .)«¹⁴, og med næsten samme ordvalg tre år efter i et udkast til en tale i forbindelse med »Prøveheftet«: ». . . thi det er en Kjendsgerning, at den saakaldte »Hagens Salmesbog«, der er lavet af lutter *grundtvigske* Omarbejdelser og ny Sange (. . .)«¹⁵).

Dette synes jo i sig selv at skulle kræve et modbevis for, at det *ikke* er Gr.s rettelser, og Uffe Hansens opfattelse i det førnævnte brev vir-

13. Grundtvig og Ingemann. Brevveksling (GrIng) s. 136–37.

14. Værker i Udvalg (VU) X, s. XVII.

15. Dansk Kirketidende (DKt) 1884, sp. 524.

ker ikke overbevisende: »Hagens forord og Gr.s udtalelser i 1844 giver efter mit skøn ikke sikkerhed for, at alle enkeltheder i sådanne ændringer er foreslået af Gr., men nok sandsynlighed for, at de er godkendt af ham«.

Hvad der imidlertid synes at være overset, er Madsens egne udtalelser i denne forbindelse. I forordet til SS IV (1875) skriver han: »Med Hensyn til, *hvad* der er optaget her, vil det maaske undre mest, at Salmer af andre, navnlig ældre, Forfattere, der er blevne ændrede mere eller mindre af Grundtvig, ere optagne i saa stort Tal; at der her altid maa komme nogen Vilkaarlighed i Valget, er indlysende for alle, der kjende noget i Enkeltheder til Gr.s mangfoldige Ændringer af ældre danske Salmer, og naturligvis ere ingenlunde alle de ældre Salmer optagne, hvori han har ændret et eller andet. Ved Valget af, hvad der skulle optages af disse ændrede Salmer, har jeg især taget to Hensyn, *først* om den paagjældende Salme ved Gr.s Ændring har faaet et væsentligt andet Præg, om den er blevet farvet af hans Ejendommelighed og Sprog, om den er gjort længere eller kortere, og om den har faaet en mere bestemt kristelig Karakter – saaledes som navnlig Tilfældet er med adskillige fra Evangelisk-kristelig Salmebog –, *der næst*, om Gr. selv i første Bind af Sangværket har optaget Salmer, der laa den oprindelige Forfatter lige saa nær. Disse to Hensyn burde uden Tvivl være de afgjørende for mig, og jeg håber, man vil erkjende, at de have været afgjørende«¹⁶).

Det vil føre for vidt i denne sammenhæng i enkeltheder at registrere den forvirring, der råder på dette punkt; der skal kun bemærkes følgende: Madsen udelader i SS 12 af salmerne i Hagen, foruden at Hagens form i noteapparatet ikke registreres i forbindelse med to salmer, som optages andetsteds fra.

Steen Johansen er, som nævnt, noget usikker, selv om Madsen tages som udgangspunkt, hvad man bl. a. kan konstatere ved at se under bibl. nr. 502 A under numrene 8, 10, 21, 48.

GSV følger ikke Madsen slavisk, men tager nr. 48 med, hvad Madsen ikke gjorde, men udelader så til gengæld nr. 10 og nr. 50. (Disse to salmer er ganske vist optaget, men i en anden redaktion, og uden at Hagen er anført i noteapp.)

Princippet for GSV har været, at »alt Stoffet fra tidligere Udgaver medtages, og desuden optages andre Digte, som skønnes at høre hjem-

16. SS IV, s. VIII-IX.

me i Sang-Værket¹⁷), men udover nr. 48, som man af Breve II 362 erkendte måtte være af Gr., har man altså ikke ment, at flere burde optages, hvilket altså ikke indebærer, at hvad der ikke er taget med, ikke er af Gr.

Sammenfattende kan man sige, at den opfattelse, som gør sig gældende hos Uffe Hansen og i Bibliografien ikke hverken bliver afkræftet eller bekræftet af hverken SS eller GSV, og jeg vil da i det følgende lade Gr.s egne ord stå til troende.

Dette synes mig også fuldt berettiget af yderligere to grunde.

Som nr. 48, »Guds Hellig-Aand, i Tro os lær«, blev taget med i GSV, skønt Madsen havde udeladt den, fordi den brevudgave, der i mellemtiden var udkommet, afslørede, at salmen måtte være af Gr., således vil man stadig, under arbejde med utrykt materiale, kunne finde afgørende beviser for, at salmer, der ikke er optaget, dog må være af Gr. I forbindelse med »Psalmblade« indsendte bdr. Fenger en salmeliste til Gr., hvor bl. a. »Ingen Høihed, ingen Ære« bringes til forslag. Fenger har imidlertid knyttet en i denne forbindelse meget interessant parentes til i marginen: »Hagen, dog, jeg beder saa kjønt jeg kan, lad det sidste Vers være som Kingos eget«¹⁸).

Der kan ikke være nogen tvivl om, at Fenger opfatter denne salme i Hagen for at være bearbejdet af Gr. – hvorfor skulle han ellers bede så indtrængende om Kingos originale strofe, og som Gr.s nære ven må hans opfattelse stå til troende.

Salmen er imidlertid hverken optaget i SS eller GSV, og den har tilsyneladende voldt Steen Johansen kvaler, idet han først har udeladt den under Hagen, men dog senere alligevel må operere med denne form¹⁹).

Som andet argument skal fremføres en udtalelse af Magnus Stevns. I sin fremragende afhandling om Grundtvig og Kingos salmer skriver han: »Grundtvig har ændret – mere eller mindre – alle Kingodigte, der blev optaget i Hagens Samling«²⁰), og da der ikke er principiel forskel på bearbejdelserne af Br. og Kingo i Hagen, gælder det da hele samlingen.

Der er i det foregående gjort temmelig meget ud af dette spørgsmål, fordi det er fundamentalt i denne forbindelse, om Gr. har fore-

17. Forord til GSV I (1944).

18. Fasc. 385/4.

19. Bd. II, s. 290, bd. III, s. 76 og 104, bd. IV, s. 46.

20. »Fra Grundtvigs Salmeværksted« s. 89, jvf. Thaning: »Menneske først –« bd. III, note 13.

taget alle ændringerne, hvorved også denne samling kan være en kilde i studiet af forholdet Gr.-Br., hvad den ikke kan være, hvis det kan betvivles.

Hagens samling, hvor udvalget må tillægges Hagen, men bearbejdelserne Gr., har, udover ønsket om at genoplive de gamle salmer, også et andet sigte, nemlig at samle salmer og sange, der er brugelige i undervisning til indlæring af bibelhistorien.

Denne specielle gruppe inden for salmegenren har ikke været så almindelig i dansk salmesangs historie, som Gr. i sit forord til »Deilig er den Himmel blaa« fra 1811 ville give det udseende af. De gamle salmebøger havde kun ganske få, og først med Kingo træder den bredere anlagte historiske salme frem som en betydelig klasse inden for hans salmedigtning, men da i alt væsentligt knyttet til begivenhederne i Ny Testamente, da salmerne jo var digtet til evangelieteksterne i kirkens tekstudvalg.

Br. yder ikke denne gruppe noget nævneværdigt tilskud, bortset fra den gruppe af salmer, som knytter sig til julen, den historiske begivenhed, salmedigtere til alle tider har beskæftiget sig med.

Først med Gr. opstår i større tal historiske sange fra det uopdyrkede område, Gammel Testamente.

Det må derfor siges at være meget naturligt, at salmerne i Hagens *historiske* samling fordeler sig med 22 af Gr., 29 af Kingo og kun 9 af Br.

Det er dog et spørgsmål, om alle disse salmer af Br. kan kaldes historiske i samme forstand som Kingos og Gr.s. Alle har det tilfælles, at udgangspunktet er en historisk begivenhed, men forholdet til denne begivenhed er forskellig, Kingos og Gr.s salmer rummer i sig et *episk forløb* af en vis længde, som i Gr.s tilfælde ofte udstrækker sig til hele digtet, hvorved det mister karakteren af salme, f. eks. »Abraham sad i Mamrelund,« eller hos Kingo dog til en væsentlig del af salmen, dog isprængt subjektive betragtninger ud fra det fortalte, f. eks. »Gak under Jesu Kors«. Hos Br. er det berettende element trængt ned til et minimum i de fleste af de salmer, der er taget med, mens det subjektive fylder så meget mere. Dette gælder julesalmerne, hvor i »Her kommer dine arme Smaa« kun de to første strofer kan kaldes episke, og det ikke engang med fuld ret, idet kun de to første linier er episke. Det samme gælder »I denne søde Jule-Tid« og ikke mindst »Den yndigste Rose«.

Heller ikke himmelfartssalmen »Drag, Jesu, mig« kan med nogen ret kaldes episk, på samme måde som »Op al den Ting« jo ikke skilddrer skabelsen, men menneskets følelser over det skabte.

De øvrige fire salmer må henregnes til de »historiske« i Gr.s og Kingos forstand. »Den Luft, hvori vi gaae« og »Goliath« er som de fleste af Gr.s helt igennem episke, bortset fra sidste strofe, som bringer en subjektiv betragtning, og er da snarere sange end salmer. »Er der Nogen, som vil see« følger traditionen fra Kingo med sammensmeltning af objektiv fortælling og subjektiv betragtning, hvortil også »Et helligt Liv, en salig Død« slutter sig.

Om Kingobearbejdelseerne i denne samling skriver Stevns: »Gr. har ændret – mere eller mindre – *alle* Kingodigte, der blev optaget i Hagens Samling, og de to Trediedele af Digtene har *lavere* Strofetal, end de har hos Kingo, saa meget lavere, at en Fjerdedel af alle Strofer forsvinder af de forkortede Digte«²¹). Dette kan overføres direkte på Br.-bearbejdelseerne, idet dog fjerdedelen nedsættes til en sjettedel.

Det er almindelig kendt, at Gr.s rettelser i Hagens samling er mindre omfattende end senere, men det må ikke forstås således, at det stort set er en reproduktion af originalerne, der forekommer i Hagen. Gr. afslører sig tydeligt gennem de strofer, han udelader hos Br., og de ofte få ændringer, der forekommer i de resterende strofer, er af en sådan karakter, at salmerne hyppigt ændrer karakter, det samme som Stevns konstaterer for Kingo-bearbejdelseernes vedkommende²²).

Sang-Værket 1837

Siden 1810-11 havde Gr. ført en stadig kamp for de gamle salmer, men først med Hagens samling i 1832 kommer det første samlede fremstød; det skulle være fremgået af det forrige, at bearbejdelseerne i Hagen virkelig må betragtes som Gr.s, og Hagens samling må således anses for en forløber for »Sang-Værk til den danske Kirke«.

For med dette når Gr. endelig sit mål efter 25 års mere spredt arbejde: i samlet form at genoplive en række af de ældre danske salmer.

SV er tilsyneladende opbygget uden nogen form for komposition, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at salmerne alligevel er ordnet i et ganske bestemt mønster, selv om det ikke noget steds fremgår af

21. »Fra Gr.s Salmeværksted« s. 89.

22. Ib. s. 90.

overskrifter eller skilletegn. De første 146 salmer kunne man med rette samle i et afsnit, som man kunne kalde »Den christne Kirke«, den overskrift, der er givet hver side i SV. I dette afsnit synger Gr. nemlig i den ene salme efter den anden om kirken, forstået som Gr. selv gjorde det efter 1825. Den er den underfulde, usynlige magt, som har levet gennem attenhundrede år, og hvis gåde »er et Guddoms-Ord / Som skaber, hvad det nævner«. Til denne usynlige kirke hører alle, som bekender sig til den. Om de så virkelig hører Gud til, er et spørgsmål, som det ikke er mennesket beskåret at afgøre, men »kun det er klart, *De* er det *ei* / Som selv sig det fralægge«²³).

Det, der konstituerer den kristne kirke, er trosbekendelsen.

Med denne opfattelse må Gr. da føle sig beslægtet med alle tros-samfund i denne usynlige kirke, og med deres salmesang, hvor forskellig den end måtte være fra hans egen, blot grundlaget er det samme. Og disse forskellige »Sangskoler i Christenheden« kommer da til orde i de følgende salmer, som samler sig omkring de tre kirkelige højtider, jul, påske og pinse.

Ved hvert af disse afsnit vil man se, at salmerne følger i en ganske bestemt rækkefølge: først salmer, der er oversat fra hebraisk, og derefter i rækkefølge græske, latinske, engelske, tyske og dansk-norske salmer.

Denne ordning har sin forklaring i en ganske bestemt kirkehistorisk opfattelse, som efterhånden havde klaret sig for Gr. Mest kendt er den gennem den udformning, Gr. gav den i det store digt »Christenhedens Syvstjerne« fra 1854, men tanken lå allerede i kim mange år før i Gr.s forskellige skrifter.

Udgangspunktet for opfattelsen er menighedsbrevene i Johs. Åbenbarings første kapitler. Disse breve sendes iflg. Åbenbaringen til visse lilleasiatiske byer, men Gr. opfatter dette symbolsk og læser i stedet de førnævnte menigheder, de såkaldte »folkemenigheder«. Til den sjette menighed, menigheden i Philadelphia, svarer da »Høinorden«, og når lystestagen flyttes herfra til den syvende og sidste, hvor den end måtte være, er Herrens genkomst umiddelbart forestående.

Idet Gr. således har inddraget al tidligere salmedigtning, er materialet til SV blevet enormt, og han har da måttet foretage en udvælgelse. Et hovedprincip for dennes udvælgelse er, at SV skal rumme salmer, der behandler kendsgerningerne i kristendommen, det objektive.

23. GSV I, nr. 1.

Dette er noget aldeles centralt. Mens de forskellige trosretninger inden for kristendommen har haft hver deres salmesang, præget af deres specielle teologi, så vil Gr. både i sin egen salmesang og i sine oversættelser og bearbejdelser kun synge om det, der er fælles, og idet han gør trosbekendelsen til dette fælles grundlag for alle kristne, *må* det blive de objektive ting, der besynges, fordi trosbekendelsen kun omhandler kendsgerninger: djævelen og alle hans gerninger, Gud, himlen og jordens skaber, Jesus og hans liv fra undfangelsen til genkomst, og Helligånden, der skaber kirke.

Den omhandler derimod ikke noget om menneskets tilegnelse af kristendommen, forstået i subjektiv forstand, dets følelsesmæssige engagement f. eks.

Det er her ikke uden interesse at kaste et blik tilbage på Gr.s første større udtalelse om salmer i 1811, hvor han første gang gjorde sig til talsmand for den objektive salme, den, han dengang kaldte den »historiske« salme. Argumentationen for indførelsen af den historiske salme var dengang bl. a. en henvisning til Bibelen, trosgrundlaget fra 1810-25, men holdningen er den samme: at søge et grundlag for troen uden for mennesket selv, og dernæst opbygge en salmesang på dette objektive.

SV var ikke i nogen måde fra Gr.s side tænkt som en eventuel afløser af EKS. I et brev til Mynster siger Gr., at hans plan er »en Revision af Salme-Litteraturen i det Hele og da især af vor egen Deel, for at frembringe en Samling af Gammelt og Nyt, hvori Danske Med-Christne kunde omtrent hver finde Sit, og hvoraf der, naar Tiden kommer, kunde gøres et Udvalg til fælles Bedste«²⁴). Og et udvalg må der i så fald gøres, fordi SV fra Gr.s side ikke engang er beregnet på kirkesangen alene; i et brev til Ingemann skriver han: »Alt, hvad jeg tror, *Kristne* på de forskjelligste Trin kan have Gavn og Glæde af at synge enten hjemmme eller i Kirken, eller kun af at læse på Rim, *det* har her sin rette Plads, hvor mange Indvendinger der end paa ethvert andet Sted med Føje kunde gøres derimod«²⁵).

Som udtryk for sjette folkemenighed i kristenheden er den dansk-norske salmedigtning også repræsenteret i SV.s tre sidste afsnit, således at dette afsnit hver gang starter med de ældste danske salmer for

24. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig (Breve) II, s. 246.

25. GrIng s. 188.

over Kingo og Brorson at slutte med den nutidige salmesang: Nordahl Brun, Gr. og Ingemann.

Br. er i SV repræsenteret med 12 salmer, som fordeler sig med fem julesalmer, seks påskesalmer samt »For al den Deel«.

Sammenlignet med Kingo må det siges at være en meget sparsom repræsentation, men som ved Hagen må det igen i nogen grad forklares ud fra samlingens intentioner. Begge samlinger vil rumme objektiv digtning, Hagens samling både fra GT og NT til hjælp ved undervisningen, denne kun fra NT og der igen samlet om de tre hovedbegivenheder i kristendommen: Jesu fødsel, Jesu død og opstandelse og Helligåndens udgydelse.

Som det blev sagt under gennemgangen af Hagen: ud fra disse forudsætninger er Br. allerede distanceret, da den objektive digtning ikke blev dyrket nævneværdig af ham, bortset fra nogle af julesalmerne, hvor det selv der er ret tvivlsomt. Gr. ønsker at synge om kendsgerningerne, mens Br. synger om de følelser, kendsgerningerne vækker i det troende menneske.

Psalme-Blade til Kirke-Bod

Baggrunden for denne samling er kort denne: Viborg stænderforsamling indsendte til kongen en bøn om en ny salmebog, subsidiært et tillæg til EKS. Det første blev forkastet, men der blev beordret foranstaltet et tillæg, en opgave, som blev overdraget den siddende ritualkommission, som havde biskop Mynster i spidsen. Nu havde Mynster allerede syslet med planerne om et tillæg, og resultatet af dette arbejde udsender han da i jan. 1843 som »Udkast til et Tillæg til Evangelisk-Kristelig Psalmebog«.

Herpå reagerede Gr. straks. Han udarbejdede et par udkast til et indlæg i sagen, hvor han dels gør indsigelse mod, at han ikke bliver taget med på råd, skønt han har arbejdet på det, der er ved at ske, igennem en menneskealder, og skønt »jeg efter *Folkets Skøn* for Øjeblikket er *den danske Digter*, der bedst kiender *Folkets* Psalme-Smag og kan læmpe mig derefter«²⁶), dels kommer med et modforslag til kongens ordre, idet han ønsker frihed i valg af de ældre salmebøger, samt tillæg svarende til alle de gamle salmebøger, ikke blot til EKS.

26. Fasc. 126/A.

Dette indlæg har Gr. nok fundet for dristigt, da det jo går imod kongens ordre, og det blev ikke trykt.

Derimod sender han de berømte breve til sine »præstevener«, P. A. og Ferd. Fenger, Gunni Busck og Peter Rørdam, hvori han opfordrer dem til at hjælpe sig med at samle et salmehefte, »et andet Prøve-Hefte, der virkelig indeholder hvad vi og vore gode Venner mest savne og lade det komme derpaa an, om vi kan faae Lov at bruge det i Kirken, hvad dog immer er af de muelige Ting«²⁷).

I det førnævnte første udkast til »Stemme i den Stats-kirkelige Psalmesang« indleder Gr.: »Hvem der kiender Noget til Reformationens Historie i det Sekstende Aarhundrede, veed det især var *Luthers* tyske Psalmer, Papisterne bandede ned i Helvede, som en Trolddom, hvormed han forførde Folket, og, medens det er klart, at de derved røbede deres egen Aandløshed, skal vi især lægge Mærke dertil, som det gyldigste Vidnesbyrd, man kan ønske sig, om *Vigtigheden af folkelige Psalmer*«.

Herudfra er udkastet bygget op, med påvisningen af det forsømmelige i, at han, »der bedst kiender *Folkets* Psalmesmag« ikke tages med på råd, og understregning af, »at den folkelige Kirkegang er de *Lutherske* Statskirkers Livsaande«, »at hvad der i Psalmebogen fra Halvfemtserne aldeles fattes, er netop det *Folkelige*,« at spørgsmålet kort sagt er, »hvilke ældre og yngre Psalmer det er, *Folket* og de *folkeligste* Præster og Skjalde mest savne i den ny Psalmebog«.

I brevene til medarbejderne holdes dette gang på gang op. »De skal (. . .) have Tak, om De vil nævne mig Flere, især af den Kingoske *Kirke-Psalmebog*, som har staaet sin Prøve«²⁸), skriver Gr. til P. A. Fenger, ligesom denne søger at få nogle Brorson-oversættelser med under henvisning til, at de »finder stor Yndest hos Folket«²⁹), dog uden held, men det af andre grunde. Gr. er endog villig til at tage salmer med, som »sjelden gaa dybt i det Christelige, men har tit smaa Anstødsstene baade i Ord og Tanker«, hvis de er »prøvede hos Folket og har fundet særdeles Yndest«³⁰).

Men af hensynet til samlingens størrelse betoner Gr. over for P. A. Fenger, at oversatte salmer ikke kan tages i betragtning (d. v. s. Br.s fra tysk og Gr.s egne fra engelsk)³¹), ligesom han over for Rørdam

27. Breve II s. 357.

28. Breve II s. 360.

29. Fasc. 462 – 19.

30. Breve II s. 359.

31. Ib.

pointerer, at der må skelnes skarpt imellem kirke og skole, »da det ikke gjælder om en heel Psalmebog, hvor det ikke skadede, der var nok til Begge, men om en *Nødhjælp* for *Kirken*, hvor man umulig kan optage Alt, hvad Folk kan ønske at synge«³²).

Når man læser de forskellige breve og udkast i forbindelse med »Psalme-Blade« igennem, da får man det indtryk, at det først er igennem dette arbejde, det helt har klaret sig for Gr., hvad en *kirkesalme* er³³). I »Stemme i den Statskirkelige Psalmesag« skriver Gr. om EKS, at dér er »der ei taget stort mere Hensyn paa, hvad christelige Præster maa savne, thi det er *Højtidspsalmer* i alle Maader og levende Udtryk af *Daabens* og *Nadverens* Naade, Guds Herligheds Haab, Guds Børns Trængsel og Trøst, Strid og Seier«³⁴). På samme måde skriver han til Fenger, »at ved *Høitiderne* og det egenlig *Opbyggelige* skal alt Nyt vige for det Gamle, men *ikke saa* ved *Daaben* og i det hele ved *Kirkens levende Grundvold* og *Betragtning*, thi det var de Gamles svage Side, som trænger høit til ny Understyttelse«³⁵).

Indtil dette tidspunkt akcepterer Gr. altså det opbyggelige som en del af tillægget, men i et brev til Fenger af 25/3 1843 skriver Gr.: »Jo længere jeg kommer ind i Arbeidet, des klarere bliver det mig nemlig, at i det Omfang, vi kan give Heftet efter sin Bestemmelse, vil der kun blive lidt Rum til hvad man pleier at kalde det Opbyggelige, det nemlig, som Enhver af os tiest nynnere paa for os selv, og helst vil synge med nogle gode Venner; thi Hovedsagen er her først *Kirken*, *Daaben* og *Nadveren*, og dernæst vore kirkelige *Høitider* og kirkelige *Forsamlinger* i det *Hele*, og naar kun *Øiemedet* opnaaes dertil at give en, forholdsvis, god og tilstrækkelig *Samling*, da er der egenlig *Intet* tabt ved *Mangelen* for *Resten*, thi deels har vi alt *Psalmebøger* nok, hvor *Enhver* har *Lov* til at vælge, hvad der huer ham, deels kan der altid foranstaltes et *Udvalg* til *Veiledning* for *Husandagten*, ligesom vi bør have en ny *Samling* af *lutter bibelhistoriske Sange* til *Børnene*«³⁶).

Hermed har Gr. faktisk præciseret sit kirkesalmebegreb, og heri indgår altså ikke opbyggelsessalmerne.

At dette er noget, der har klaret sig for Gr. under arbejdet, viser også de breve, der udveksles med Fenger under sagens videre forløb.

32. Peter Rørdam I, s. 287.

33. Jvf. Georg Christensen i VU X s. XXI.

34. VU X s. XVIII.

35. Breve II, s. 365–66.

36. Ib. s. 369.

Gr. rejste som bekendt til England i juni 43 og overlod det færdige manuskript til vennernes gennemsyn. Der er ingen tvivl om, at den kritik, de fremførte mod heftet, bl. a. var rettet mod denne mangel på det opbyggelige: »De foretrækker de gudelige Forsamlingers kirkelige Smag og Udsigter for mine, og kan altså ikke dømme anderledes, men maa dog heller ikke forlange af mig, at jeg skal se med Andres Øine. De vil blive ved det Gamle i sin halv lutherske, halv pietistiske Skikkelse, men jeg vil *fremad* til det Ny, der stræber at naae det Ældste i sin Apostolske Skikkelse«³⁷), en dom, som Fenger i et følgende brev gør indsigelse mod, men som han nogle år senere erkender var delvis berettiget³⁸).

Endnu klarere kommer det frem i Gr.s følgende brev til Fenger: »Stod jeg i Biskop Mynsters Sted og raadspurgte Præsterne om, hvilket Psalme-Tillæg, der skulle forordnes i Stats-Kirken, da kunne og burde jeg indrømme deres Betænkning endnu mere Indflydelse paa Arbejdet end mine Venner forlangde, men da jeg ville give et Udvalg, som jeg selv, om mueligt, vilde bruge og anbefale Andre, saa var det vel allerede et Misgreb af mig derved at ville tage Hensyn paa Andet end min velveiede Overbeviisning eller vel grundede Formodning om, hvad der for Øieblikket var det Bedste, jeg turde haabe at faa sunget i Vartou Kirke, ladende Tiden vise, om Andre kunde ønske og faa samme Tillæg«³⁹).

Men at Gr. ikke tager hensyn til vennernes indvending, er ikke ensbetydende med, at samlingen i alle måder er, som han kunne tænke sig det. Allerede i maj skriver han til Fenger, at han har læst Birkedals »Kirkeaarets Evangelier«, og den har »givet mig et klarere Overblik over Sammenhængen i vor Gudsdyrkelse, og de christelige Udviklings-Trin, der ogsaa bør blive staaende i Kirke-Psalmerne, saa nu sætter jeg »Jesu dine Vunder« ind igien i »Gud Helligaand i Tro os lær«, og tager mange af mine Rettelser hos Kingo tilbage, da jeg seer, de let kan gjøre Versene mindre levende for dem, de egenlig skal opbygge, medens det indskudte Lysglimt, om det end er ægte, dog ikke er for dem endnu«⁴⁰). I forordet til samlingen gør Gr. opmærksom på, at der er taget hensyn til de gamles smag, og »saaledes findes

37. Ib. s. 385.

38. Peter Andreas Fenger (Fenger) s. 201 og Ludvig Schrøder: Mads Melbye s. 312.

39. Breve II s. 386.

40. Ib. s. 375.

der ikke blot ældre Salmer i denne Samling, som jeg enten ønskede borte eller dog forandrede, men der fattes ogsaa en Del nyere Sange, som jeg ønskede optaget og virkelig savner⁴¹).

Det foregående kan sammenfattes på følgende måde: Med »Psalme-Blade«, Gr.s første salmesamling til *kirken*, har Gr. ønsket at skabe et tillæg, som skulle rumme det, folk satte pris på at synge, dog med den indskrænkning, at de salmer, der skulle optages, samlede sig om de centrale kirkelige forhold: dåb, nadver, højtiderne o. s. v., hvorved »hvad man pleier at kalde det Opbyggelige« ikke kunne få plads.

Samlingen må anses for en »Nødhjælp for Kirken«, og der tages derfor mere hensyn til »de gamles Smag« både i udvalget og rettelserne, end Gr. personlig kunne ønske.

Nu er det da muligt at undersøge, hvorfor Br. i denne samling på 101 salme kun er repræsenteret med 2 salmer, mens der er 46 af Gr., 3 af Ingemann, 26 af Kingo og 24 af andre »ældre« salmister.

Udgangspunktet for samlingen var som før nævnt dette, at de salmer, der skulle optages, måtte være yndede af folket. Spørgsmålet er da: er Br.-salmerne så svagt repræsenteret, fordi Gr. kan have anset dem for at være så godt som ukendte? Hvis dette er tilfældet, er det ikke muligt at komme forklaringen nærmere på det lille udvalg af Br.-salmer. Kan denne mulighed imidlertid udelukkes, er man straks målet nærmere.

Vennernes del af arbejdet skulle i første omgang bestå i, at de indsendte lister over de salmer, som savnedes mest. Dette ville da medføre, at såfremt vennerne var født og opvokset på landet uden for Nordslesvig og evt. havde fået kald på landet, da ville Kingo-salmebogens salmer af historiske grunde være altdominerende.

Men netop i disse år opstår de såkaldte »gudelige forsamlinger«, som i høj grad satte pris på Br.s salmer⁴²), og de ville da kunne tænkes at øve indflydelse, hvis præstevennerne havde kontakt med dem.

Peter Rørdam var opvokset i Ondløse præstegård ved Holbæk og fik embede i Mehrn ved Holbæk, altså egne, hvor Kingos salmebog havde været benyttet frem til EKS.

41. DKt. 1884 sp. 449.

42. I forbindelse med »Prøveheftet« oplyser biskop Faber, at de opvakte på Fyn især sang 28 salmer af Kingo, 42 af Pontoppidan og 137 af Brorson (DKt. 1884 sp. 665), jvf. Fenger s. 29 og Rørdam I, s. 296.

Selv om de »gudelige forsamlinger« vokser frem i denne del af Sjælland i disse år, når de dog ikke Mehrn. Rørdam er ikke på dette tidspunkt positivt indstillet over for dem, eller rettere: »Mig er det Hele igrunnen en ligegyldig Sag – hver sin Lyst – jeg mener som så: lad hvem, der vil, gaae, og hvem der ingen Lyst har, blive hjemme«⁴³).

Det vil altså sige, at kendskabet til Br. ad »naturlig« vej er overordentlig begrænset. Det viser da også hans salmeliste⁴⁴), hvis 122 numre så godt som alle bygger på Hagen, SV og hvad der er fremkommet af Gr. i tidsskrifter o. l. Men i disse samlinger formår han dog at undgå Br.-salmer som f. eks. »Den Luft, hvori vi gaae« (skønt han tager mange andre historiske salmer og sange med), »Her kommer dine arme Smaa«, »Den yndigste Rose«, »Hvad maa mit Hjerte sige« og »Op, thi Dagen nu frembryder«, idet han kun anbefaler: »I denne søde Jule-Tid«, »Hvad est du dog skjøen«, »Den store hvide Flok vi se« og »Op, al den Ting«.

Af disse var »Op al den Ting« kendt fra EKS, ganske vist i en forvansket form, og »I denne søde Jule-Tid« var efter Gr.s udsagn i Kingo-anmeldelsen »hans almindelig yndede Jule-Psalme«.

De to andre er, efter bemærkninger i marginen at dømme, taget med af hensyn til melodien.

Busck i Stiftsbjergby havde ikke heller nogen forbindelse med de »gudelige forsamlinger«, men meget taler for, at han ad anden vej har stiftet bekendtskab med Br. Mens Rørdam var vokset op på landet, stammede Busck fra Christianshavn, hvor han var født 1798. Det vil altså sige, at han er vokset op i et hjem, der må have benyttet HGS, der jo rummede en del Br.-salmer.

Dette bekræftes ved en undersøgelse af hans salmeliste⁴⁵), der blandt »dem, der ikke taale at modsiges« bringer 3, og blandt »dem, der kunne være Spørgsmaal om« 6 Br.-salmer. Alle disse Br.-salmer kan, på nær en, henføres til HGS. Denne ene, »Den Luft, hvori vi gaae«, synes Busck da også at ville forsvare specielt, fordi der efter den står: »thi vi har nok om Skabelsen, men ikke Een, som fortæller, at det var et Paradis, som Gud havde gjort til Mennesket«. (En undersøgelse af hele salmelisten viser, at den i alt væsentligt bygger på Kingos salmebog, HGS og Hagen).

43. Rørdam I s. 282, jvf. s. 296.

44. Fasc. 464–15.

45. Fasc. 460–23.

De Br.-salmer, Busck anbefaler, er:

I denne søde Jule-Tid
Den Luft, hvori vi gaae
Kom Hjerte, tag dit Regnebræt
Er Gud hos mig saa træder
Sørger du endnu min Sjæl
Nu har jeg fundet, det jeg grunder
O Gud, Fornuften fatter ei
Bort Verden af mit Sind
Jeg gaaer i Fare.

P. A. Fenger er født på Christianshavn 1799 og altså ligesom Busck vokset op i en familie, der har benyttet HGS. Samtidig hermed er han og broderen J. F. Fenger de to af »præstevenerne«, der har haft mest omgang med de »gudelige forsamlinger«⁴⁶).

Fenger går da også direkte til kilden, hvad hverken Rørdam eller Busck gjorde. I et utrykt brev til Gr. skriver han: »Jeg har begyndt at gennemgaa Kingo og Sangværket, og skal nu til at gennemgaa Brorson og Pontoppidans Samling inden Ferdinand kommer paa Onsdag«⁴⁷).

Efter den salmeliste i Gr.-arkivet, der iflg. registranten skønnes at være brdr. Fengers⁴⁸), foreslog de 76 salmer, deraf 15 af Br., d. v. s. 1/5 af alle de foreslåede.

Salmerne er:

I denne søde Jule-Tid
Hvordan takke vi vor Herre
Et helligt Liv, en salig Død
Lad dit Rige allevegne
Kom Hjerte, tag dit Regnebræt
Aldrig kan jeg sige
Hvad er dog Paaske sød og blid
Hører, I, som græde
Drag, Jesu, mig
Guddoms-Straaler, Himmel-Lue
Op al den Ting, som Gud har gjort
Gud skal alting mage
Jeg gaar i Fare
Vær i Korset tro og stille
Sørger du endnu min Sjæl.

46. Banning: Degnekristne s. 25 og 28, Fenger s. 28–31, 193–97.

47. Fasc. 461–7.

48. Fasc. 385–4.

Resultatet af denne undersøgelse må da siges at være, at Gr. virkelig er blevet gjort opmærksom på adskillige Br. salmer, ikke mindst fra brdr. Fenger, *således at han nu er klar over, at de virkelig er yndede af folket.*

Det andet krav, Gr. stillede til de salmer, som skulle optages i »Psalme-Blade«, var, at de skulle samle sig om centrale kirkelige forhold. Ud fra dette har Gr. da valgt to af de foreslåede salmer: »I denne søde Jule-Tid« og »Drag Jesus mig«, som han i øvrigt havde bearbejdet både i Hagen og SV. Men der var dog flere af de salmer, som var foreslået, der kunne honorere dette sidste krav. Til julen kunne anvendes, »Hvordan takke vi vor Herre« og, til dels, »Et helligt Liv, en salig Død«, til påsken »Hvad er dog Paaske sød og blid« og »Hører I som græder«, og til pinsen »Guddoms-Straaler, Himmel-Lue«.

Der er her gjort temmelig meget ud af »Psalme-Blade«, ud fra den overbevisning, at vi med denne samling har den bedste mulighed for at præcisere Gr.s holdning til Br.s salmer, fordi »Psalme-Blade« fra Gr.s side var tænkt som en samling af de salmer, kirken mest savnede, i en form, der ikke afveg for meget fra det oprindelige.

Man kan da sammenfatte, at til trods for, at der fra vennerne var foreslået en række Br.-salmer, som derfor måtte være yndede i menighederne, og til trods for, at adskillige af disse salmer honorerer de skærpede krav, Gr. under udarbejdelsen når frem til at opstille, bliver alligevel kun to Brorson-salmer optaget i »Psalme-Blade«, og *Br.s salmer må derfor i det store og hele ikke høre til de salmer, Gr. anser for absolut nødvendige for kirken.*

Denne opfattelse ligger da på linie med den femten år ældre udtalelse i Kingo-anmeldelsen, hvor der siges, at »de Brorsonske Psalmer (...) efter min Overbeviisning ere langt mere skikkede til enkelte Christnes Privat-Andagt, end til Kirkebrug«.

Prøveheftet

»Kjøbenhavn geistlige Convent« vedtog på et møde 21/2 1844, at det ville medvirke i bestræbelserne for at forny salmesangen.

Forhandlinger og udkast til taler i forbindelse med arbejdet er meget udførligt behandlet af henholdsvis C. J. Brandt og stiftsprovst Rothe i »Dansk Kirketidende« 1884, hvortil der henvises. I det føl-

gende vil der af dette blot blive fremdraget det, der er af interesse for vort synspunkt.

Gr. havde med »Psalme-Blade« udarbejdet et tillæg, som skulle tage konkurrencen op med Mynsters tillæg, eller i det mindste stille dette i et mindre flatterende lys, ved at demonstrere, hvad der nødvendigvis måtte være i et tillæg til EKS, hvis det skulle kunne kaldes tilstrækkeligt.

Gr. søgte ganske vist råd hos sine venner angående salmevalget, men »Psalme-Blade« må alligevel, som de foreligger i P. A. Fengers afskrift, betragtes som det *Gr. personligt* anså for det absolut nødvendige for kirken, og i den form, han fandt det mest tjenligt at genindføre de gamle salmer.

Forholdet er et helt andet ved »Prøveheftet«, eller, som samlingen egentlig hedder: »Kirke-Psalmer udgivne til Prøve af Kjøbenhavns geistlige Convents Psalme-Comitee«. Her arbejdede Gr. ikke alene, men sad i en komité, som bestod af Gr., Martensen, Paulli, Spang og Kolthoff, valgt af konventet. Hans stilling nærmede sig den, han havde nævnt som biskop Mynsters i et brev til Fenger: »Stod jeg i Biskop Mynsters Sted og raadspurgte Præsterne om, hvilket Psalme-Tillæg der skulde forordnes i Stats-Kirken, da kunde og burde jeg indrømme deres Betænkning endnu mere Indflydelse paa Arbejdet end mine Venner forlangde (. . .)«⁴⁹).

Dette får naturligvis indflydelse på arbejdet, og det »Prøvehefte«, som blev det eneste resultat af det langvarige arbejde, kan derfor ikke som »Psalme-Blade« betragtes som Gr.s, fordi han på mange måder har måttet rette sig efter de øvrige komitémedlemmer, både m. h. t. valg af salmer og den form, de skulle have, hvad der nærmere skal underbygges i det følgende.

Før den endelige salmekomite blev dannet, blev der nedsat et udvalg, bestående af Gr., Martensen og Paulli, som skulle tage stilling til spørgsmålet, om der skulle arbejdes på et tillæg eller en salmebog.

Deres erklæring, der sikkert er forfattet af Gr.⁵⁰), konkluderer, at det mest ønskelige er en ny salmebog. Gr. fortæller i et brev til Busck⁵¹), at han kæmpede for et frit tillæg, men uden at kunne vinde gehør for sine synspunkter, hvorfor han havde bøjet sig og antaget salmebogen. Men vi ser, at Gr. fortsat holder fast ved sit syns-

49. Breve II s. 386.

50. DKt. 1884 sp. 459.

51. Gunni Busck s. 303.

punkt fra Kingo-anmeldelsen og »Stemme i den Statskirkelige Psalme-sag«: fuld frihed i salmesagen.

Salmebogen blev som sagt aldrig til noget, men i jan. 1845 udkom »Prøveheftet«, med et forord af Paulli, men stort set i Gr.s ånd, med en redegørelse for de principper, der havde været lagt til grund for udarbejdelsen.

M. h. t. *valget af salmer* siges det i forordet, at det er bestemt af salmebogens funktion som kirkesalmebog, d. v. s. at den i alt væsentligt kun rummer salmer »i hvilke Menighedens Forsamling finder det almindelige Udtryk for sit fælleds Troesliv. Vi besidde flere fortrinlige Psalme-Samlinger for den private Andagt, og Enhver vil deri kunne finde, hvad der i reen subjectiv Henseende tilfredsstillende ham bedst«.

Til dette kommer der desuden hensynet til traditionen, hvorfor de ældre salmebøger var blevet lagt til grund for udvalget.

Endelig skal der findes salmer, så enhver kan »finde et Udtryk for den Typus af den christelige Fromhed, af hvilken han især føler sig tiltalt«.

Som man ser, er de to første punkter en gentagelse af Gr.s principper ved valget til »Psalme-Blade«. Hvad det sidste angår, må man vist sige, at »Prøveheftet« afviger fra »Psalme-Blade«, for skønt Gr. nok, inspireret af Birkedals bog, talte om »de christelige Udviklings-Trin« så endte han dog med at sige, at vennerne ville blive stående i det halvt-lutherske, halvt-pietistiske, mens han ville fremad, og samlingen måtte være, så *han* kunne anbefale den til *sin* menighed i Vartov.

M. h. t. *bearbejdelsen* af de ældre salmer måtte komiteen tage hensyn til to sider, dels til de gamle, som endnu huskede dem i deres oprindelige form, dels til de yngre, for hvem salmerne var uden værdi af traditionelle grunde, og som derfor ikke måtte afholdes fra at benytte salmerne p. gr. af anstødelige udtryk.

Hvad angår komiteens opfattelse af det æstetiske, sammenfattes det i Herders udsagn, »at Guds Kirke lægger uendelig større Vægt paa Læren, Ordet og Bekjendelsen end paa smukke Vers«.

I »Psalme-Blade« var Gr., i hvert fald i princippet, ikke enig i det første punkt. Mens der her tages hensyn til unge og gamle, så tog Gr. i sit eget tillæg kun hensyn til de gamle, som »har en afgjort Forkjærlighed for sine gamle Livsalmer, saa man rører ved deres Øjsten, naar man deri forandrer, selv hvad der virkelig er Fejl og

støder den sunde Smag i aandelige Ting«, og derfor må de stærkere bære over med de svagere⁵²).

At Gr. i virkeligheden ikke havde overholdt dette princip, viste vennernes kritik, der også åbnede hans egne øjne for, at han havde behandlet salmerne på en sådan måde, at de blev udtryk for *hans* kristendomsopfattelse, at de pegede fremad.

Gr.s personlige opfattelse af det sidste punkt, spørgsmålet om det æstetiske, er behandlet i Grundtvig Studier 1964 i en større sammenhæng og skal ikke gentages her, men det er givet, at formuleringen var blevet en anden, hvis Gr. havde forfattet forordet, selv om han selvfølgelig er enig i, at en salme, der bringer vranglære i en æstetisk set vellykket udformning, er værre end det modsatte.

Sammenfattende kan man sige, at principperne for »Psalme-Blade« og »Prøveheftet« er de samme i understregningen af salmernes karakter af kirkesalmer og i hensynet til traditionen, men forskellige hvad angår hensynet til de gamle og de forskellige typer af kristelig fromhed, hvor »Prøveheftet« vil tage hensyn på disse to områder, mens »Psalme-Blade« »vil fremad«.

Forklaringen på denne forskel ligger i to ting, dels i Gr.s erkendelse af, at der er forskel på et privat tillæg og et udkast til en officiel salmebog, dels at Gr. nu ikke er ene om udarbejdelsen, men må tage hensyn til fire andre.

Arbejdet i komiteen begyndte da ud fra de anførte principper, og der er ingen tvivl om, at samarbejdet med Gr., der på dette område var ret selvbevidst, ofte har budt på store vanskeligheder, men at arbejdet til trods herfor samtidig blev udført med glæde og iver af alle parter, hvad man altsammen får indtryk af gennem Martensens festlige skildring af møderne⁵³).

Da man i komiteen var blevet enige om, at der først burde udgives et prøvehefte, blev Gr.s »Psalme-Blade« lagt til grund, hvad der synes meget forståeligt ud fra de lighedspunkter, der er anført ovenfor. Men det betød jo på ingen måde, at salmerne fra »Psalme-Blade« blev optaget ukritisk. Selv om de øvrige deltageres respekt for Gr. som salmebearbejder og -digter var uomtvistelig, så var der alligevel vilje hos de andre til at gennemføre, hvad de måtte finde rigtigst. Gr. siger da også, at »selv den Psalmedigter, som sidder i Committeeen og har følgelig størst Indflydelse paa hele Bogen, maa, naar

52. Udkast til forordet, DKt. 1884 sp. 449.

53. GrEr s. 207-09.

Værket skal lykkes, daglig øve sig i Selvfornægtelse⁵⁴), og flere gange udtaler Gr., at han i »Prøveheftet« kunne ønske meget anderledes⁵⁵). Meget går Gr. imidlertid med til af hensyn til sagens vigtighed, men der er ingen tvivl om, at Gr.s bedømmelse af »Prøveheftet« svarer til Fr. Barfoeds erindring: »Salmebogsforslaget tilfredsstillede ikke ham selv; det var ikke helstøbt; det var på mange måder læmpet efter konventsmedlemmernes afvigende teologiske og æstetiske anskuelser⁵⁶).

Under sagens videre forløb i konventet erklæredes det: »Af pastor Gr. havde man opnaaet alt, hvad der var muligt⁵⁷).

Det vil altså sige, at mens vi med »Psalm-Blade« havde et fuldgyldigt udtryk for Gr.s opfattelse af, hvad der nødvendigvis måtte med, og hvordan, så har vi med »Prøveheftet« et udtryk for, hvor langt Gr. kunne strække sig bort fra sin egen opfattelse m. h. t. optagelse af salmer og rettelsernes karakter, hvoraf det første vil blive nærmere undersøgt i det følgende.

Da »Prøveheftet« var udsendt, blev interesserede samtidig opfordret til at indsende kritik af heftet. En almindelig anke var, at fordelingen af de forskellige salmedigteres arbejder ikke var tilfredsstillende, og man ønskede navnlig flere af Br., bl. a. under henvisning til denne salmedigters store yndest i de »gudelige forsamlinger⁵⁸), idet »Prøveheftet« kun havde optaget 7 Br.-salmer.

Til dette svarer komiteen: »Vi maa hertil bemærke, at Prøven skulde indeholde Salmer til de kirkelige Handlinger og Højtider, og at saadanne findes i langt rigere Maal hos Kingo end hos Brorson vil enhver let kunde overbevise sig om. Iøvrigt er det Komiteens Overbevisning, at uagtet de forskellige Typer skulde finde deres Udtryk i Salmebogen, saa vil dog i en Kirke-Salmebog en Digter af den objektiv-kirkelige Retning som Kingo nødvendig blive stærkere repræsenteret end Brorson⁵⁹).

Gr. udtrykker det selv sådan, at det ikke hjælper, at der ankes over den »Kingo-Grundtvigske Tone«, »thi det var jo umueligt, at Grundtvig enten kunde anbefale eller med Lyst arbeide paa en Psalmebog, hvori dette ikke maatte finde Sted⁶⁰).

54. DKt. 1845 sp. 36.

55. DKt. 1884 sp. 511 og 513, Rørdam II s. 22.

56. GrEr s. 165.

57. DKt. 1884 sp. 692.

58. Ib. sp. 665.

59. Ib. sp. 690.

60. DKt. 1845 sp. 37.

Både ud fra saglige og personlige grunde må Kingo fremfor Br. være dominerende i udvalget.

Af »Prøveheftet«s 109 numre er da også kun de 7 af Br. (mens der f. eks. er 19 af Kingo). Det er følgende salmer:

Vi traadte ind ved Daabens Pagt
 Jeg gaaer i Fare, hvor jeg gaaer
 Et helligt Liv, en salig Død
 Her vil ties, her vil bies
 Den yndigste Rose
 I denne søde Juletid
 Forunderligt at sige (af: Mit hierte altid vanker)

Man står jo i og for sig ret famlende over for en bestemmelse af, hvilke af disse syv, der er optaget med Gr.s fulde billigelse, og hvilke han blot er gået med til at optage. »Psalme-Blade« hjælper ikke tilstrækkeligt, fordi de jo kun skulle rumme det nødvendigeste. Men ved at sammenligne »Prøveheftets« udvalg med, hvad der senere blev optaget i Gr.s egne »Fest-Psalmer«, må de kunne udskilles, som Gr. nok kan akceptere til en salmebog i almindelighed, men som han ikke vil give sin egen menighed i dens frie salmebog.

Resultatet af dette bliver, at »Vi traadte ind ved Daabens Pagt«, »Forunderligt at sige« og »Et helligt Liv, en salig Død« ikke senere blev optaget. (Den sidste findes dog i et hefte med julesalmer til dronning Caroline Amalies asylskoler 1849).

De øvrige fire blev optaget i »Fest-Psalmer«, »I denne søde Jule-Tid« dog kun i den første spæde begyndelse til »Fest-Psalmer« fra 1845, og kun denne ene gang, velsagtens fordi den var med i Mynsters autoriserede tillæg fra 1845. Om »Den yndigste Rose« og »Her vil ties« gælder det, at de allerede i »Prøveheftet« er i den grad ændrede, at de ikke har meget tilfælles med forlægget, men er blevet i den grad »forvendte«, at de er langt mere grundtvigske end brorsonske.

Kun »Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar« ligner Br.s oprindelige salme.

Den linie i forholdet til Br., som Gr. tilkendegav i Kingoanmeldelsen, og som blev demonstreret i »Psalme-Blade«, er kun blevet yderligere bekræftet af denne undersøgelse.

Salmesamlinger efter »Prøveheftet«

Da en salmebog efter »Prøveheftets« linier ikke kunne samle enighed i konventet, og videre arbejde derfor blev opgivet, tog Gr. og hans venner sagen i deres egen hånd.

Allerede til julen 1845 havde J. F. og R. Th. Fenger fået trykt et lille salmehefte med 28 salmer, der i det store og hele var taget fra »Prøveheftet«, SV og Hagen. I forlængelse heraf udsendte de tilsvarende hefter til påske 1846.

Også Gr. lod i julen 1845 et lille salmeblad dele ud i Vartov, kun fire salmer, men alligevel en markant begivenhed, fordi den grundtvigske salmesang hermed blev indført i kirken.

Til påskefesten 1850 samlede Gr. næsten alle de salmer, han havde udsendt siden 1845, i den første udgave af »Fest-Psalmer«, som derefter udkom i ti oplag inden Gr.s død, hver gang forøget med en del salmer, således at sidste oplag var på 330 numre.

I 1851 lavede også Peter Rørdam et tillæg, de såkaldte Mernfest-salmer, som han udvidede i 1852. Da Rørdam i 1856 blev præst i Lyngby, udvidede han tillæggene fra 1851–52 til en større salmebog, der udkom i 1857 (»Lyngbysalmebogen«), senere forøget med tillæg.

Endelig foranstaltede P. A. Fenger et tillæg i 1857.

Ad bl. a. disse kanaler blev de ældre danske salmer genindført i den danske kirke, for Rørdams udgaver og for »Fest-Psalmer« vedkommende altid i Gr.s bearbejdelse, hvorimod P. A. Fenger ofte indførte salmerne uden Gr. som mellemlid.

Fra 1845 og til sin død bearbejdede Gr. kun 15 nye Br.-salmer, deraf de 11 på opfordring fra vennerne (1 i bdr. Fengers påskesalmer, og 10 i Peter Rørdams udgaver). Af resten er de 2 skrevet direkte til optagelse i »Fest-Psalmer« 1, trykt i DKt 1851 for derefter at blive optaget i Mern-festsalmer, og 1 foreligger kun i manuskript. Fra vennernes salmehefter har Gr. så senere optaget 5 Br.-salmer.

Med de tre Br.-salmer, som Gr. allerede optog i 2. opl. 1850, udgjorde Br.s del af »Fest-Psalmer« i det sidste oplag, Gr. redigerede, altså kun 10 salmer ud af 330.

Vurderingen af Br. er uforandret fra 1828–72.

Sammenfatning:

Ud fra denne gennemgang af de i denne forbindelse relevante salmesamlinger er det nu muligt at danne sig et helhedsindtryk af Gr.s forhold til Br.s salmer.

Undersøgelsen har vist, at Gr.s vurdering af Br.s salmer fra 1828 ikke blev rokket i årene fremover. I den samling, som skulle rumme det nødvendigeste til at afhjælpe nøden, »Psalme-Blade«, medtog Gr.

kun to Br.-salmer, til trods for at han vidste, at Br. var meget sunget i de »gudelige forsamlinger«, og da som logisk følge af sin egen opfattelse af problemet omkring de tomme kirker og de »gudelige forsamlinger« burde have medtaget flere Br.-salmer. I »Prøveheftet« bliver antallet af Br.s salmer sat op til 7, men efter »Fest-Psalmer« at dømme vil Gr. personlig kun anerkende de tre som virkelige og væsentlige kirkesalmer. Da Gr. endelig med »Fest-Psalmer« får lejlighed til *alene* at foranstalte en *hel salmebog*, som den efterhånden måtte opfattes, blev der af 330 salmer kun plads til 10 af Br.

Disse salmesamlinger er kirkesalmebøger i den forstand, som Gr. angiver i følgende citat, der er et svar på klagen over, at »Prøveheftet« ikke også var beregnet på husandagt: »Man har aldeles misforstået vor Bemærkning i Fortalen om en Kirke-Psalmebog, hvormed vi jo ingeniunde mene en Bog, der ei kunde bruges uden i Steen-Kirken, men en Sang-Bog, hvori der egenlig kun toges hensyn til hvad der kirkelig sammenknytter os og skal være fælles for alle dem, der har samme Tro og Haab, saa det var ingen yderlig, men inderlig Forskiel vi gjorde mellem kirkelig og huuslig, som mellem det Objective og Subjective i Gudeligheden«⁶¹).

Om SV må man da sige, at selv om den ikke var beregnet som kirkesalmebog i almindelig forstand, så var den så absolut kirkesalmebog i Gr.s forstand, som det kommer til udtryk ovenfor.

Man kan da kun beklage, at Gr. ikke fik lejlighed til at udarbejde den salmesamling til den private andagt, som han havde i tankerne 1810–20, og som han også nævner over for Fenger, da det opbyggelige glider ud af »Psalme-Blade«⁶²), da dette ville have givet et mere nuanceret billede af Gr.s vurdering af Br. At dette salmeudvalg aldrig blev foranstaltet af Gr., skyldes nok dels, at Gr.s interesse så absolut var rettet mod kirken, dels at disse salmer var let tilgængelige i mange samlinger og ældre salmebøger, hvad Gr. også ofte påpeger.

---

61. DKt. 1850 sp. 513–14.

62. Breve II s. 369.